

२. विद्याशाखेचा परिचय

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात एकूण आठ विद्याशाखा आहेत. या विद्याशाखांमार्फत प्रमाणपत्र ते विद्यावाचस्पती पदवीपर्यंतचे शिक्षणक्रम राबविले जातात. त्यांपैकी शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा ही एक विद्याशाखा आहे. या विद्याशाखेत पूर्वप्राथमिक ते विद्यावाचस्पती अशा विविध पातळीवरील शिक्षकांसाठी आवश्यक असणारे विविध शिक्षणक्रम राबविले जातात. विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर अवघ्या एका वर्षाच्या कालावधीत म्हणजेच १९९० मध्ये या विद्याशाखेने नावारूपाला येण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली. १९९१-१९९२ मध्ये सेवांतर्गत शिक्षकांसाठी बी.एड., १९९४ मध्ये एम.एड., शालेय व्यवस्थापन पदविका, १९९८ मध्ये आशययुक्त अध्यापन प्रमाणपत्र (शालेय विषय) शिक्षणक्रम तर सन २००० या वर्षापासून स्वयं-साहाय्य गट प्रेरक/प्रेरिका प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम व बालसंगोपन व शिक्षण प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम सुरु करण्यात आलेले आहेत. अनुदेशकांसाठी माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान, आशययुक्त अध्यापन पद्धती प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम, सामाजिकशास्त्र व शिक्षणशास्त्र संशोधन प्रमाणपत्र आणि बी.ए. बी.एड. एकात्मिक शिक्षणक्रम सुरु करण्यात येणार आहेत. एम.ए. शिक्षणशास्त्र, एम.फिल. शिक्षणशास्त्र, व एम.फिल. शारीरिक शिक्षणशास्त्र हे शिक्षणक्रम विद्यार्थ्यांच्या मागणीनुसार व यु.जी.सी. पॅटर्ननुसार सुरु करण्यात आलेले आहेत.

या विविध शिक्षणक्रमांच्या आधारे विद्याशाखेला ज्ञानाची गंगा तळागाळातील व्यक्तीपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले आहे. विद्याशाखेने स्वतःची उद्दिष्टे आणि व्रतविधानही तयार केलेले आहे. या विद्याशाखेतील शिक्षणशास्त्र निष्णात पातळीवर राबविण्यात येणारा हा सेवांतर्गत एम.एड. शिक्षणक्रम होय.

या विद्याशाखेच्या एम.एड. शिक्षणक्रमाच्या विद्यार्थ्यांपैकी श्रीमती स्वाती वानखेडे यांना Commonwealth of Learning, Canada या संस्थेचा Award of Excellence for Distance Experience पुरस्कार २००४ साली प्राप्त झालेला आहे. सन २००६ मध्ये राज्यस्तरीय आंतरविद्यापीठीय आविष्कार संशोधन उत्सवात भावना राजनोर हीस द्वितीय पारितोषिक मिळालेले आहे.

३. शिक्षणक्रमाविषयी

देशभर आणि महाराष्ट्रात पारंपरिक विद्यापीठांमधून एम.एड. शिक्षणक्रम हा पूर्णवेळेचा आहे. आणि तो एक वर्ष कालावधीचा आहे. परंतु सेवांतर्गत शिक्षकांच्या दृष्टीने तो सोयीचा नाही. अशा प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक, अध्यापक विद्यालय, जिल्हा शिक्षण प्रशिक्षण संस्था (डाएट) मध्ये कार्यरत असणाऱ्या शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांसाठी शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेने नोकरी करत असताना पूर्ण करता येईल असा दोन वर्षे कालावधीचा शिक्षणशास्त्र निष्णात (एम.एड.) हा शिक्षणक्रम सन १९९४ पासून सुरु केलेला आहे. विद्यार्थी हा शिक्षणक्रम किमान दोन वर्षांत व कमाल पाच वर्षांत पूर्ण करू शकतात. ह्या कालावधीत शिक्षणक्रम पूर्ण न करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस शिक्षणक्रम पूर्ण करण्यासाठी पुन्हा पाच वर्षांसाठी पुनर्नोंदणी करण्याची संधी देण्यात येते.

एम. एड. शिक्षणक्रम : उद्दिष्टे

- शिक्षणशास्त्र पदवी व पदविका महाविद्यालयात शिक्षक, प्रशिक्षक म्हणून कार्ये व भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक ते ज्ञान, अभिवृत्ती व कौशल्ये विकसित करणे.
- शैक्षणिक नियोजन, प्रशासन, निरंतर व अनौपचारिक शिक्षण, शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, प्रौढ शिक्षण या क्षेत्रांसाठी आवश्यक ते मनुष्यबळ निर्माण करणे.
- शैक्षणिक मानसशास्त्र, शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान, शिक्षणाचे समाजशास्त्र, मूल्यमापन, इत्यादी क्षेत्रांतील ज्ञानपातळी उंचावण्यास मदत करणे.
- शैक्षणिक संशोधनासाठी आवश्यक ते ज्ञान, दृष्टी, कौशल्ये विकसित करणे.

३.१ शिक्षणक्रमाची संरचना

(अ) अभ्यास विषय	:	७ सैद्धान्तिक विषय	५६ श्रेयांक
(आ) संशोधन	:		१२ श्रेयांक
(इ) अध्यापनविषयक क्षेत्रीय कार्य	:		२ श्रेयांक
(ई) वैकल्पिक अभ्यासक्रम : क्षेत्रीय कार्य	:		२ श्रेयांक
(उ) किमान कालावधी	:	२४ महिने	
(ऊ) एकूण श्रेयांक	:	७२	
(ए) एकूण अध्ययन तास	:	२३४० (अंदाजे)	

अभ्यासक्रमाचे विभाग

विभाग १ : गाभाभूत अभ्यासक्रम (अनिवार्य)

क्र.	शीर्षक	श्रेयांक	अध्ययन तास
१.	EDU005 : शिक्षणाचे तात्त्विक, सामाजिक व सांस्कृतिक यथार्थदर्शन	८	२४०
२.	EDU006 : शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय यथार्थदर्शन	८	२४०
३.	EDU017 : शैक्षणिक व सामाजिकशास्त्रातील संशोधन पद्धती	८	२४०
४.	EDU008 : मूल्यनिर्धारण व मूल्यमापन/ EDU055 : अध्यापन व अध्यापक शिक्षण	८	२४०

टिप : प्रवेशाच्या वेळेपर्यंत अध्यापन व अध्यापक शिक्षण या विषयाचे अध्ययन साहित्य तयार झाल्यास हाच विषय घ्यावा लागेल. मूल्यनिर्धारण व मूल्यमापन हा विषय राहणार नाही याची नोंद घ्यावी.

विभाग २ : प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(खालील अ, आ अथवा इ यांपैकी कोणताही एक)

- (अ) अनुदेशन तंत्रविज्ञान
- (आ) शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन
- (इ) प्रौढ व निरंतर शिक्षण

(अ) अनुदेशन तंत्रविज्ञान (Instructional Technology)

- (५) EDU010 : शिक्षणातील संज्ञापन प्रकार ८ २४०
- (६) EDU011 : अनुदेशन प्रणाली अभिकल्प ८ २४०

(आ) शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन

(Educational Administration and Planning)

- (५) EDU012 : शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन ८ २४०
- (६) EDU013 : शैक्षणिक नियोजन ८ २४०

(इ) प्रौढ व निरंतर शिक्षण

(Adult and Continuing Education)

- (५) EDU014 : प्रौढ व निरंतर शिक्षणाचे अधिष्ठान ८ २४०
- (६) EDU015 : अनौपचारिक शिक्षण ८ २४०

विभाग ३ : दुय्यम विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

- (१) EDU056 : विज्ञान शिक्षण ८ २४०
- (२) EDU057 : भाषा शिक्षण ८ २४०

विभाग ४ : शोध निबंध अहवाल (अनिवार्य)

लघू शोधप्रबंध प्रकल्पासाठी विषय निवडताना तो विषय अनिवार्य अथवा विशेष अभ्यासक्रमातील पाठ्यविषयांशी संबंधित असावा.

कृतिसंशोधन / लघू शोधप्रबंध (प्रकल्प) १२ ३६०

विभाग ५ : अध्यापनविषयक क्षेत्रीय कार्य (अनिवार्य) व वैकल्पिक विषय क्षेत्रीय कार्य

४ १२०

प्रत्येक अभ्यासक्रमाची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे

गाभाभूत अभ्यासक्रम (अनिवार्य)

- (१) शिक्षणाचे तात्त्विक, सामाजिक व सांस्कृतिक यथार्थदर्शन (Philosophical and Socio-Cultural Perspectives of Education)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

पुढील गोष्टींचे आकलन व आस्वादक्षमता यांचे विकसन -

- (१) शिक्षण व तत्त्वज्ञान यांचा परस्परसंबंध.
- (२) भारतीय व पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या काही विद्याशाखांचे मूलभूत / सिद्धांत व तत्त्वे आणि विकासातील महत्त्वाचे टप्पे.
- (३) शिक्षण आणि समाजशास्त्र यांचा परस्परसंबंध.
- (४) शिक्षणक्षेत्रातील आजच्या समस्या.
- (५) शिक्षणशास्त्रातील बदलत्या संकल्पना व समज यांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची सवय विकसित करणे.

अभ्यासक्रमातील घटक

घटक १ : तत्त्वज्ञानाचा अर्थ आणि त्याची व्याप्ती

- तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ?
- तत्त्वज्ञानाची व्याप्ती : तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासविषय, तत्त्वज्ञानाचा शिक्षणाशी संबंध, शिक्षकांनी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास का व कसा करावा.
- शैक्षणिक तत्त्वज्ञान : चिकित्सा आणि अन्वेषण
- शैक्षणिक तत्त्वज्ञान : एक आदर्शवादी ज्ञानशाखा
- शिक्षणाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, अध्ययन-अध्यापन, परीक्षापद्धती, इत्यादींसाठी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची बैठक
- आधुनिक जगाचे तत्त्वज्ञान

घटक २ : शिक्षणतज्ज्ञांच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान

- काही पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्ते
  - (१) प्लेटो (२) रूसो
  - (३) फ्रोबेल आणि जॉन ड्युई
- काही भारतीय तत्त्ववेत्ते
  - (१) रवींद्रनाथ टागोर (२) स्वामी विवेकानंद
  - (३) महात्मा गांधी

घटक ३ : शैक्षणिक तत्त्वज्ञानातील पंथ किंवा संप्रदाय

- आदर्शवाद निसर्गवाद
- वास्तववाद कार्यवाद
- पुनर्रचनावाद सारतत्त्ववाद(उपयुक्ततावाद)
- तार्किक प्रत्यक्षतावाद अस्तित्त्ववाद

घटक ४ : शिक्षण मूल्ये व संस्कृती

- 'मूल्य' या संकल्पनेचा अर्थ
- मूल्यांचे प्रकार - बौद्धिक मूल्ये, भावनिक मूल्ये, सौंदर्यविषयक मूल्ये, आध्यात्मिक मूल्ये
- संस्कृती संस्कृती मूल्ये यांचा संबंध
- शिक्षण व संस्कृती

घटक ५ : शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ व व्याप्ती

- समाजशास्त्र म्हणजे काय ? शिक्षण व सामाजिक स्तरीकरण यांतील परस्परसंबंध

- राजकीय संघटनांचा प्रभाव
- आर्थिक प्रणाली व सांस्कृतिक संघटना

घटक ६ : डर्कहीम, वेबर व मॅनहीम यांनी प्रतिपादलेल्या शैक्षणिक उपपत्ती

- एमिल डर्कहीम (१८५८-१९१७)
- मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०)
- कॉर्ल मॅनहीम (१८९३-१९४७)

घटक ७ : प्रबोधनानंतरच्या भारतीय समाजाचे बदलते स्वरूप आणि शिक्षण

- प्रबोधन म्हणजे काय ?
- प्रबोधनकाल
- प्रबोधन आणि राजकारण
- परिवर्तनामागील अंतःप्रवाह

घटक ८ : शिक्षणाचा नवीन दृष्टिकोन : विचार आणि कृती

- अनौपचारिक शिक्षण
- आजीवन व निरंतर शिक्षण
- दूरस्थ शिक्षण
- वंचितांचे शिक्षण
- पीडितांचे शिक्षण
- शाळाविहीन समाज
- प्रबुद्ध व मानवीय समाजासाठी शिक्षण

गाभाभूत अभ्यासक्रम

(२) शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय यथार्थदर्शन (Psychological Perspectives of Education)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक मानसशास्त्राचे ऐतिहासिक व आजचे स्थान काय आहे याबाबत आकलनक्षमता विकसित करणे.
- (२) शैक्षणिक मानसशास्त्राने शिक्षण प्रक्रियेमध्ये काय योगदान दि ले आहे त्याचा आस्वाद घेण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- (३) मानवी अध्ययन, प्रेरणा, विकास, बुद्धिमत्ता, व्यक्तिमत्त्व यांबाबतचे सिद्धांत व प्रगती यांचा विद्यार्थ्यांना परिचय करून देऊन या सिद्धांतांचे शैक्षणिक ध्वनितार्थ व मर्यादा समजावून सांगणे.
- (४) शैक्षणिक मानसशास्त्राचे जे प्रगत ज्ञान विद्यार्थ्यांनी मिळविले आहे. त्याचा व्यावहारिक परिस्थितीत उपयोग करणे.

घटक १ : शैक्षणिक मानसशास्त्र : स्वरूप, व्याप्ती आणि अभ्यास पद्धती

- मानसशास्त्राच्या विकासाचे टप्पे
- मानसशास्त्र : एक विज्ञान
- मानसशास्त्रातील विविध संप्रदाय
- शैक्षणिक मानसशास्त्रीय विचारांचा उद्गम व विकास
- शैक्षणिक मानसशास्त्राचे स्वरूप
- शैक्षणिक मानसशास्त्राची व्याप्ती
- मानसशास्त्राच्या आणि शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासपद्धती

घटक २ : वाढ व विकास

- वाढ व विकासाचा अर्थ आणि स्वरूप
- विकासाची प्रमुख तत्त्वे
- विकासावर परिणाम करणारे घटक

- विकासाच्या उपपत्ती
- व्यक्तिभेद
- विकासाची विविध क्षेत्रे

घटक ३ : अध्ययन (भाग - १)

- अध्ययन सिद्धांताचे ऐतिहासिक पुनरावलोकन, रचनावाद, अनुबंधवाद व कार्यात्मक वाद यांसंदर्भात विविध संप्रदायांनी अध्ययन सिद्धांताबाबत केलेले योगदान.
- अध्ययन सिद्धांताचे वर्गीकरण
- समकालीन अध्ययन सिद्धांत
- स्कीनरचे साधक अभिसंधान
- बांदुराचा सामाजिक अध्ययन सिद्धांत
- गॅनेचा सर्वसमावेशक वर्तनवादी दृष्टिकोन
- ब्लूमचा प्रभुत्व प्राप्ती अध्ययन सिद्धांत
- लेविनचा क्षेत्रीय सिद्धांत
- आसुबेलचा अर्थपूर्ण शाब्दिक अध्ययन सिद्धांत
- रॉजर्सचा अध्ययन स्वतंत्रता सिद्धांत
- बुनरचा बोधात्मक संरचना सिद्धांत

घटक ४ : अध्ययन (भाग - २)

- अध्ययनावर परिणाम करणारे आंतरिक घटक
- अध्ययनावर परिणाम करणारे परिस्थितीजन्य घटक
- विविध बाबींचे अध्ययन
  - (अ) कौशल्य संपादन
  - (आ) शाब्दिक अध्ययन
  - (इ) संकल्पना अध्ययन
  - (ई) सामान्यीकरण अध्ययन
  - (उ) समस्या उकलन
  - (ऊ) भावनात्मक अध्ययन
- विविध अध्ययन उपपत्तींचे शैक्षणिक आयोजन
  - (अ) थॉर्नडाइकची उपपत्ती
  - (आ) पाव्हालोव्ह व स्कीनरची उपपत्ती
  - (इ) क्लार्कची उपपत्ती
  - (ई) गुथरीची उपपत्ती
  - (उ) समष्टिवादी उपपत्ती
- अध्ययन संक्रमण
- अध्ययन अक्षमता

विभाग - २

घटक ५ : बुद्धिमत्ता

- बुद्धीच्या दृष्टिकोनाचे वर्गीकरण
- बुद्धीच्या व्याख्या आणि स्पष्टीकरण
- बुद्धिमतेची आधुनिक संकल्पना
- बुद्धीचे (सिद्धांत) उपपत्ती
- गिलफोर्डचे S.I. Model
- थॉमसनचा घटक सिद्धांत
- कॅटेलचा बुद्धी सिद्धांत
- स्फटिकमय बुद्धिमत्ता
- स्टर्नबर्गचा सिद्धांत
- मॅट्टील डावा व उजवा अर्धगोल सिद्धांत
- बुद्धिमापन चाचण्यांचे वर्गीकरण
- बुद्ध्यांक
- बुद्धिमापन चाचण्यांचे महत्त्व

घटक ६ : सर्जनशीलता

- सर्जनशीलता म्हणजे काय ?
- सर्जनशीलता अभ्यासाचे दृष्टिकोन

- सर्जनशीलतेचे घटक
- सर्जनशीलतेची संबंधित बाबी
- शैक्षणिक सूचितार्थ
- सर्जनशीलतेचे मापन
- सर्जनशीलतेचा विकास

घटक ७ : व्यक्तिमत्त्व

- व्यक्तिमत्त्व-अर्थ, स्वरूप व व्याख्या
- व्यक्तिमत्त्व उपपत्ती
- एकात्म संतुलित व्यक्तिमत्त्व व विषमायोजित असंतुलित व्यक्तिमत्त्व
- व्यक्तिमत्त्व विक्रस-परिणाम करणारे घटक
- व्यक्तिमत्त्व मापन
- व्यक्तिमत्त्व अभ्यासाचे/शैक्षणिक महत्त्व

घटक ८ : अध्यापनाचे व अध्यापकाचे मानसशास्त्र

- अध्यापनाचे स्वरूप व व्याख्या
- शिक्षक वर्तन, वर्गातील आंतरक्रिया व विद्यार्थ्यांची अध्ययन निष्पत्ती
- शिक्षक विचारप्रक्रिया
- शैक्षणिक मध्यस्थ प्रक्रिया
- अध्यापन संशोधनातील दोन मतप्रवाह
- सामाजिक मध्यस्थप्रक्रिया
- विद्यार्थी विचार प्रक्रिया
- अध्यापनाच्या संभवनीय सिद्धांत किंवा उपपत्तींचे स्वरूप

घटक ९ : भारतीय मानसशास्त्र

- मानस संकल्पना व त्याची कार्ये
- व्यक्तिमत्त्व विकासाची संकल्पना
- प्रज्ञा - प्रतिभा संकल्पना
- भारतीय मानसशास्त्रातील संकल्पनांचे शैक्षणिक महत्त्व

गाभाभूत अभ्यासक्रम

(३) शैक्षणिक व समाजशास्त्रातील संशोधन पद्धती (Research Methods in Education and Social Sciences)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) शैक्षणिक व समाजशास्त्रातील संशोधनाचा परिचय होईल.
- (२) विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करता येईल.
- (३) संशोधनाच्या विविध साधनांचा वापर करता येईल.
- (४) संख्यात्मक व गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण करून अहवाल लेखन करता येईल.

गाभाभूत अभ्यासक्रम

शैक्षणिक व समाजशास्त्रातील संशोधन पद्धती

भाग - १ : शैक्षणिक व समाजशास्त्रीय संशोधन परिचय

- (१) संशोधन संकल्पना व प्रकार
- (२) सामाजिकशास्त्र शिक्षणशास्त्रातील संशोधनाचे स्वरूप
- (३) शैक्षणिक संशोधन इतिहास
- (४) संशोधनातील वैज्ञानिक पद्धती
- (५) संशोधनासाठी संदर्भ साहित्याचा उपयोग
- (६) गुणात्मक संशोधन लेखन

भाग - २ : संशोधन पद्धती

- (१) संशोधन पद्धती व कृत्तिसंशोधन

- (२) ऐतिहासिक संशोधन पद्धती
- (३) वर्णनात्मक सहसंबंधात्मक व अन्वयाम संशोधन पद्धती
- (४) प्रायोगिक आणि प्राय प्रायोगिक संशोधन पद्धती
- (५) व्यष्टी अध्यापन
- (६) पथदर्शक अभ्यास स्वरूप व महत्त्व

भाग - ३ : संशोधन साधने व नमुना निवड

- (१) संशोधनाची विविध साधने
- (२) प्रश्नावली
- (३) मुलाखत
- (४) निरीक्षण
- (५) विविध चाचण्यांचा संशोधनात वापर
- (६) संशोधनासाठी नमुना निवडीची प्रक्रिया
- (७) संशोधन साधनांची सप्रमाणता व विश्वसनीयता

भाग - ४ : माहिती विश्लेषण अन्वयार्थ आणि अहवाल लेखन

- (१) संख्याशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना-विश्लेषणाची आवश्यकता
- (२) वर्णनात्मक आणि अनुमानात्मक सांख्यिकी
- (३) अपरिमित संख्या शास्त्र
- (४) संख्यात्मक माहितीचे विश्लेषण आणि संगणकाचा वापर
- (५) गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण
- (६) समस्या निवड व संशोधन आराखड्याचे लेखन
- (७) संशोधनाची लेखन शैली अहवाल लेखन

गाभाभूत अभ्यासक्रम

(४) अध्यापन आणि अध्यापक शिक्षण

भाग - १ : अध्यापक शिक्षणाचे स्वरूप व प्रक्रिया

घटक १.१ अध्यापक शिक्षणाचे स्वरूप व संकल्पना

- अध्यापक शिक्षणाचे स्वरूप व मूलभूत संकल्पना
- अध्यापक शिक्षण देणाऱ्या राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय संस्था
- अध्यापक शिक्षणातील महत्त्वपूर्ण टप्पे
- अध्यापक शिक्षणाचा सैद्धांतिक पाया

घटक १.२ अध्यापन व अध्यापक शिक्षण

- अध्यापन संकल्पना, व्याख्या, प्रकार
- अध्ययन-अध्यापन परस्परसंबंध
- अध्यापनाची गुणवैशिष्ट्ये
- अध्यापनाशी संबंधित मूलभूत संकल्पना व वैशिष्ट्ये
- अध्यापन व अध्यापक शिक्षणाचे परस्परावलंबित्व
- अध्यापकाचे अध्ययनाबाबतचे समज, श्रद्धा आणि अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम
- अध्ययन व अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचे योगदान

भाग - २ : अध्यापन व्यवसायाचे आकलन

घटक २.१ अध्यापन व्यवसायाचे आकलन

- अध्यापन एक व्यवसाय
- अध्यापन व इतर व्यवसाय (धंदे) यांतील फरक
- अध्यापन व्यवसाय : संकल्पना व वैशिष्ट्ये
- अध्यापन व्यवसायाचा सामाजिक संदर्भ
- व्यावसायिकतेकडे जाणारे प्रवाह
- व्यावसायिकता : नैतिकता व मूल्ये

घटक २.२ : अध्यापक शिक्षणातील वादग्रस्त मुद्दे व प्रश्न

- अध्यापक शिक्षणातील वादग्रस्त मुद्दे
- अध्यापक शिक्षणातील आव्हाने
- अध्यापक शिक्षणातील प्रश्न/संशोधने

घटक ३.१ : सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षण

- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणाची गरज
- सेवांतर्गत शिक्षणाची उद्दिष्टे, उपपत्ती व कारणपरंपरा
- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणाचे नमुने
- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणाचे प्रकार
- दूरस्थ शिक्षणप्रव त्हा
- अध्यापकांसाठी वैयक्तिक शिक्षणाची गरज व स्वयं-निर्देशित अध्यापन
- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाचे मूल्यमापन व प्रत्याभरण

भाग - ३ : अध्यापक शिक्षणाचे संघटन व आयोजन

- अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाचे संघटन
- सेवापूर्व अध्यापक शिक्षणक्रमांची माहिती
- अध्यापक शिक्षणक्रमाचे स्वरूप, बदलते अभ्यासक्रम
- पूर्वप्राथमिक स्तरावरील अध्यापक शिक्षण
- प्राथमिक स्तरावरील अध्यापक शिक्षण
- माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील अध्यापक शिक्षण
- अध्यापक शिक्षणाशी संबंधित पदव्युत्तर शिक्षण
- कला व हस्तकलेचे अध्यापक शिक्षण
- विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांसाठीचे अध्यापक शिक्षण
- शारीरिक शिक्षणातील अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम

घटक ३.२ : अध्यापक शिक्षणातील प्रयोगशालेय व क्षेत्रीय अनुभव

- अध्यापक शिक्षणातील प्रयोगशालेय कार्य, महत्त्व व स्वरूप
- अध्यापक शिक्षणातील प्रात्यक्षिक कार्यप्रकार
- प्रशिक्षण मिती आणि सरावपाठाशी संबंधित प्रात्यक्षिके

- अध्यापक शिक्षणातील प्रयोगशालेय अनुभवाची प्रात्यक्षिके
- अध्यापक शिक्षणातील क्षेत्रीय अनुभव

भाग - ४ : अध्यापक शिक्षणाचे मूल्यमापन

घटक ४.१ : अध्यापक शिक्षणातील उपक्रमाची प्रक्रिया

- अध्यापक शिक्षण प्रक्रिया व स्वरूप
- अध्यापनाचे नियोजन
- अध्यापन कार्यप्रवणता
- अध्यापन शिक्षण प्रक्रियेतील समस्या व अडचणी

घटक ४.२ : अध्यापक शिक्षण मूल्यमापन

- मूल्यमापन स्वरूप
- मूल्यमापनाचे प्रकार
- अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमातील मूल्यमापन
- अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाचे मूल्यमापन

घटक ४.३ : अध्यापक शिक्षणातील गुणवत्ता आश्वासन

- गुणवत्ता आश्वासन संकल्पना
- गुणवत्ता आश्वासनाची गरज व महत्त्व
- अध्यापक शिक्षणातील गुणवत्ता
- गुणवत्ता आश्वासनाची प्रक्रिया
- गुणवत्ता आश्वासनासाठी कार्यरत संस्था
- गुणवत्ता आश्वासनातील नवीन प्रवाह
- अध्यापक शिक्षणासमोरील गुणवत्ता आश्वासनातील उभरती आव्हाने

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(अ) अनुदेशन तंत्रविज्ञान

(५) शिक्षणातील संज्ञापन प्रकार (Communication Modes in Education)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) महाविद्यालय, विद्यापीठ स्तरावर सध्या उपयोगात येत असलेले काही प्रमुख अध्यापन प्रकार, पद्धती अथवा तंत्रांची यादी तयार करणे.
- (२) महाविद्यालय / विद्यापीठ स्तरावर प्रचलित असणाऱ्या अध्यापन प्रकारातील - व्याख्यान, परिसंवाद, ट्युटोरियल, गटचर्चा, भूमिकाभिनय यांचे तुलनात्मक फायदे अभ्यासणे.
- (३) परिसंवादातील आंतरक्रियात्मक प्रक्रियांचे वर्णन करणे.
- (४) अभ्यासपुस्तक - संज्ञा आणि व्याख्या.
- (५) अभ्यासपुस्तक निकषानुसार सध्या प्रचलित असणाऱ्या दोन पाठ्यपुस्तकांचे मूल्यमापन करणे.
- (६) खालील अध्ययन / अध्यापन प्रकारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

सांगणे : व्याख्यान, चर्चापद्धती, ट्युटोरियल, संघ अध्यापन, प्रायोगिक पर्यवेक्षित अभ्यास, परिसंवाद, कृतिसत्रे, प्रात्यक्षिके प्रकल्प व भूमिकाभिनय.

- (७) एखाद्या विशिष्ट विषयाचा अभ्यास / अध्यापनाच्या उद्दिष्टांच्या संदर्भात या प्रकारांचा उपयोग व त्यांचे मूल्यमापन करणे.

घटक १ : संज्ञापन प्रक्रिया

- संज्ञापन म्हणजे काय ? संज्ञापनाचे प्रकार
 संज्ञापन चक्र संज्ञापनाची प्रतिमाने
 शैक्षणिक संज्ञापन संज्ञापनातील काही महत्त्वाच्या संज्ञा

घटक २ : परिणामकारक शैक्षणिक संज्ञापन

- अध्ययनार्थी गुणवैशिष्ट्यांचे विश्लेषण अध्ययन पर्यावरण निर्मिती
 हेतू, ध्येये आणि उद्दिष्टे व आराखडा अनुदेशनाचा अभिकल्प
 अनुदेशन प्रक्रियेचे मूल्यमापन

घटक ३ : उच्च शिक्षणातील अनुदेशन प्रकार

- अनुदेशन प्रकार म्हणजे काय ?
 वेगवेगळ्या प्रकार पद्धती
 (१) मोठा गट (२) मध्यम गट
 (३) छोटा गट (४) एकल गट
 अध्ययन - अध्यापनाच्या विविध पद्धती
 (१) सादरीकरण पद्धती (२) स्वयंगती - अध्ययन पद्धती
 (३) आंतरक्रियात्मक पद्धती

घटक ४ : अनुदेशनाच्या प्रत्यक्ष पद्धती

- व्याख्यान पद्धती परिसंवाद
 गटचर्चा ट्युटोरियल्स
 भूमिकाभिनय व अभिरूपता

घटक ५ : अनुदेशनाचे श्राव्य कार्यक्रम

- अनुदेशनातील इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे
 अनुदेशनातील श्राव्य कार्यक्रम
 श्राव्यसंहिता लेखन श्राव्य ध्वनिमुद्रणाची प्रक्रिया
 श्राव्य कार्यक्रमांचे मूल्यमापन

घटक ६ : अनुदेशन व्हिडिओ व अनुदेशन क्रमान्वित कार्यक्रम

- अनुदेशन दूरदर्शन व व्हिडिओचे कार्यक्रम
 दूरदर्शन व्हिडिओ प्रकार, फायदे व मर्यादा
 व्हिडिओ संहिता : रचना, वेगवेगळे अनुबंध व निर्मिती
 व्हिडिओ यंत्रसामग्री व त्याचा उपयोग
 अनुदेशन क्रमान्वित कार्यक्रम, क्रमान्वित अनुदेशनाची तत्त्वे
 कार्यक्रमांचे विविध प्रकार, संगणक साक्षरता
 अनुदेशन व्हिडिओ मूल्यमापन

घटक ७ : अनुदेशनाची मुद्रित साधने

- अनुदेशन पाठ्यपुस्तकांची गुणवैशिष्ट्ये लेखनासाठी तयारी
 काही अध्यापन संबोध व अनुदेशन पाठ्यपुस्तके अध्ययन सिद्धान्त व पाठ्यपुस्तक
 अनुदेशन पाठ्यपुस्तकांचे लेखन मुद्रित साहित्यातील अशाब्दिक भाग

घटक ८ : दूरशिक्षणातील बहुसंज्ञापन

- द्विमार्गी प्रकार पत्राद्वारेअध्ययन-अध्यापन
 दूरध्वनीद्वारे अध्यापन वैयक्तिक मार्गदर्शन
 टी - गट आंतरक्रिया

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(अ) अनुदेशन तंत्रविज्ञान

(६) अनुदेशन प्रणाली अभिकल्प

(Instructional System Design)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) प्रचलित शिक्षणप्रणालीत, प्रणाली पद्धती दृष्टिकोनाची तत्त्वे उपयोगात आणणे व त्याच्या सीमारेषा निश्चित करणे.
 (२) भारतातील पदवीपूर्व व पदव्युत्तर स्तरावरील शिक्षणाची उद्दिष्टे ओळखणे.
 (३) शैक्षणिक प्रणालीतील प्रमुख घटकांचे आकृतिबंध काढून त्यातील घटकांचा एकमेकांशी असलेला संबंध तपासणे.
 (४) प्रचलित अथवा भावी उद्दिष्टांनुसार अनुदेशन प्रणाली / शिक्षणक्रम यामध्ये यथोचित बदल सुचविणे.
 (५) शैक्षणिक कार्यक्रमाचा मसुदा तयार करणे व त्यासाठी योग्य शैक्षणिक साधन संचाचा अभिकल्प तयार करणे.

घटक ९ : शिक्षणासाठी प्रणाली मार्ग

- प्रणाली म्हणजे काय ?
 विविध मार्ग : प्रणाली मार्ग व पद्धतशीर मार्ग
 शिक्षणप्रणालीची प्रतिमाने

घटक २ : शिक्षण, अनुदेशन व प्रशिक्षण

- शिक्षण अनुदेशन
 प्रशिक्षण

घटक ३ : अध्ययनाचे स्वरूप - काही दृष्टिकोन

- अध्ययन वर्तनवादी सिद्धांत
 प्राचीन अंकगणितात्मक / संशोधनात्मक सिद्धांत अध्ययन प्रभुत्व प्रतिमान
 वर्गीकरणात्मक सिद्धांत

घटक ४ : अनुदेशन अभिकल्पासाठी - प्रतिमाने व विश्लेषण

- नियोजनासाठी - प्रणाली गरजांचे विश्लेषण प्रतिमान

- गरजांचे निर्धारण
- कार्य विश्लेषण

घटक ५ : अनुदेशन अभिकल्प म्हणजे काय ?

- अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम
- सुस्पष्ट अभ्यासक्रमाची गरज

घटक ६ : उद्दिष्टे व ती कशी लिहावीत ?

- उद्दिष्टे म्हणजे काय ? साध्य, उद्दिष्ट व कृती उद्दिष्टे
- उद्दिष्टांबाबत विरोधी दृष्टिकोन
- उद्दिष्ट लेखन
- कृती क्रियापदांवरील भर

घटक ७ : पाठ्यक्रम

- पाठ्यविषयाची निवड
- पाठ्यविषयाची क्रमबद्ध मांडणी
- मुद्रित साहित्याची अशाब्दिक मिति
- मुद्रित साहित्याचे मूल्यमापन

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(आ) शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन (Educational Administration and Planning)

(५) शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन (Educational Management and Administration)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) भारतातील शैक्षणिक प्रशासन यंत्रणा व कार्यपद्धती यांबाबत ज्ञान मिळविणे.
- (२) भारतातील शैक्षणिक प्रशासनामधील समस्यांचे आकलन करून घेणे.
- (३) शिक्षणातील पर्यवेक्षण व तपासणीबाबत मर्मदृष्टी आकलन करून विकासाची दिशा माहीत करून घेणे.

घटक १ : शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन

- शैक्षणिक प्रशासन – संकल्पना, गरज आणि कार्य. इतर प्रकारचे प्रशासन व शैक्षणिक प्रशासन – शैक्षणिक प्रशासन व शैक्षणिक व्यवस्थापन – शैक्षणिक प्रशासनावर परिणाम करणारे घटक.
- शैक्षणिक व्यवस्थापन – मूलभूत कार्य-नियोजन, निर्णयक्षमता, संघटन, नेतृत्व, नियंत्रण व पर्यवेक्षण, व्यवस्थापन साधनस्रोत – भौतिक, आर्थिक, मानवीय माहिती, संघटनात्मक साध्ये व कार्यक्षमता, परिणामकारकता व उत्तरदायित्व.
- व्यवस्थापन यथार्थदर्शन – शिक्षणप्रणाली, प्रशासनाकडून व्यवस्थापनाकडे – तत्त्वज्ञानात्मक बदल, प्रशासनाचे आधुनिकीकरण – प्रवाह व्यवस्थापनाचे सिद्धांत व त्यांचे शैक्षणिक प्रशासनात उपयोग.

घटक २ : निर्णयक्षमता

- विचारशील निर्णयशक्ती, शैक्षणिक संस्थांमधील निर्णय क्षेत्रांची ओळख – निर्णय क्षमतेचा दर्जा आणि स्वीकारार्हता – निर्णयशक्तीतील लवचीकता व त्याचे नियोजनासाठी ध्वन्यार्थ.

घटक ३ : संघटन

- संघटनांचे विविध मार्ग, परिणामकारक संघटनांसाठी निकष – व्यक्तीचे कार्य व साधनसामग्री यांचे एकरेखन, प्राधिकार आणि जबाबदारी, प्रत्यायोजन; शैक्षणिक व प्रशासकीय सेवक वर्ग व सहायक सेवा यांच्या कार्याचा पर्याप्त उपयोग.

घटक ४ : नेतृत्व

- नेतृत्व व शैक्षणिक व्यवस्थापन, प्रशासन, नेतृत्वाचे महत्त्व, नेतृत्व शैलीचे प्रकार, प्रभावी नेतृत्वाचे गुणविशेष, कार्य, नियोजन, प्रेरणा, उच्च नीतिमत्ता, विधायक कार्यपद्धती, संस्थात्मक प्रशासन.

घटक ५ : पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण

- तात्त्विक दृष्टिकोनातील बदल – पर्यवेक्षणाचा अर्थ, व्याप्ती, कार्ये, तत्त्वे आणि पर्यवेक्षण कार्यपद्धती, काम करणाऱ्या व्यक्तींची कार्य प्रमाणक निश्चिती, कार्याचे मूल्यनिर्धारण, प्रत्याभरणाची सोय – औपचारिक व अनौपचारिक पर्यवेक्षण व मार्गदर्शन, शालेय तपासणीचे स्वरूप, तत्त्वे, नियोजन व संघटन, शैक्षणिक कार्यक्रमांवरील देखरेख व मूल्यमापन.

घटक ६ : साधनस्रोत व्यवस्थापन

- शैक्षणिक संस्थांमधील मानवसंपत्तीचा विकास व सेवकवर्ग व्यवस्थापन, वेळेचे व्यवस्थापन.
- माहितीचे व्यवस्थापन, कार्यालयीन व्यवस्थापन, बैठकीसाठी आवश्यक ती कागदपत्रे, दस्तऐवज तयार करणे – विविध प्रपत्रे, त्याचे आराखडे व नियंत्रण कार्यालयाचे आधुनिकीकरण.

घटक ७ : प्रशासन संशोधन आणि नियोजनपूर्वक परिवर्तन

- भारतातील शैक्षणिक प्रशासन व व्यवस्थापन यांमधील संशोधनाची संभाव्यता.
- नवीन उपक्रम व बदल यांचे व्यवस्थापन – बदलांचे स्वरूप व स्रोत – बदलाला होणारे विरोध व अडथळे – कार्यनीती विचार.
- उद्दिष्टाधिष्ठित व्यवस्थापन – संघटनात्मक विकास, शैक्षणिक कार्यक्रम व प्रशासन, संशोधनात संगणक व शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचा उपयोग – परीक्षा प्रणाली, प्रवेश, इत्यादींमध्ये पर्ट / सी. पी. एम. तंत्राचे उपयोग.

घटक ८ : भारतातील शिक्षण प्रणाली व प्रशासकीय संरचना

- भारतातील शिक्षण संरचना – सामर्थ्य व मर्यादा, विविध प्रवाह, प्रश्न आणि समस्या – १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व त्याचा मथितार्थ.
- महाराष्ट्राच्या संदर्भात – शैक्षणिक प्रशासनाची केंद्रीय व राज्यस्तरीय यंत्रणा – रचना, संघटन व विविध स्तरांवर शैक्षणिक, प्रशासकीय कार्ये, विविध स्तरांवर धोरण अंमलबजावणीत सहभाग घेणाऱ्या प्रमुख संघटना.

- महाराष्ट्रातील शिक्षणात – खाजगीकरण उपक्रम – अनुदानित व विनाअनुदानित संस्था मान्यतेसाठी करावयाची कार्यवाही व नियम – अनुदान संहिता – माध्यमिक शिक्षण संहिता – माध्यमिक शिक्षण कायदा, विद्यापीठ कायदा व शिक्षणाशी संबंधित कायदे.

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(आ) शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन

(६) शैक्षणिक नियोजन (Educational Planning)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) भारतातील आर्थिक – सामाजिक संदर्भात शिक्षणाच्या नियोजनाचे आकलन विकसित करणे.
- (२) नियोजन व परंपरागत शैक्षणिक कार्यपद्धती यांची कौशल्ये विकसित करणे.
- (३) शैक्षणिक धोरण निश्चिती व धोरणात्मक निर्णय व गुणवत्ता सुधारण्यासाठी संशोधनाची कार्यनीती यांबाबत माहिती करून घेणे.

घटक १ : शैक्षणिक धोरण

- धोरण निश्चिती प्रक्रिया व अर्थ – अंगीकरण व अंमलबजावणी
- धोरण स्रोत
- (१) घटना
- (२) कायदे
- (३) न्यायालयीन निर्णय
- (४) विविध समित्या व आयोगांनी केलेल्या शिफारशी
- (५) विविध राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे
- शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण – १९८६ व कृती आराखडा – १९९२ चे सुधारित धोरण – १९९२ चा कृती कार्यक्रम राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची महाराष्ट्रात अंमलबजावणी

घटक २ : शैक्षणिक नियोजन : संबोध आणि विविध प्रकार

- शैक्षणिक नियोजन – गरज, अर्थ आणि स्वरूप
- शैक्षणिक नियोजनाचा सामाजिक व सांस्कृतिक पाया
- भारतातील शैक्षणिक नियोजन – ऐतिहासिक ठळक घटना
- शैक्षणिक नियोजनाचे विविध मार्ग
- (१) सामाजिक मागणी
- (२) मनुष्यबळ मार्ग
- (३) मानवी संसाधन विकास मार्ग

घटक ३ : भारतातील बहुस्तरीय शैक्षणिक नियोजन

- राष्ट्रीय, राज्य आणि जिल्हा स्तरावरील शैक्षणिक नियोजन
- नियोजनासाठी जबाबदार गट-समित्या – केंद्रीय नियोजन मंडळ

- राज्य नियोजन मंडळ – जिल्हा नियोजन व विकास परिषद
- बहुस्तरीय शैक्षणिक नियोजन प्रक्रिया व यंत्रणा
- पूर्वीच्या पंचवार्षिक योजना व त्यांतून मिळालेले धडे
- आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनेत शैक्षणिक नियोजनाचा दृष्टिकोन

घटक ४ : सूक्ष्म – स्तर शैक्षणिक नियोजन

- सूक्ष्म-स्तर नियोजनाचा अर्थ □ गरज निर्धारण व गरज
- विश्लेषणात्मक तंत्रे व दशके □ शालेय मानचित्रण
- शैक्षणिक सुविधांसाठी नियोजन □ प्रकल्प मांडणी, व्यवस्थापन, देखरेख व मूल्यमापन
- शैक्षणिक व्यवस्थापन □ संस्थांतरावर नियोजन व माहिती प्रणाली मूल्यमापन

घटक ५ : शैक्षणिक वित्तव्यवस्था

- शैक्षणिक वित्तव्यवस्थेचा अर्थ व तत्त्वे
- उत्पन्नाचे स्रोत
- (१) केंद्रशासन
- (२) राज्यशासन
- (३) स्थानिक स्वराज्य संस्था
- (४) खाजगी संस्था
- शासनाच्या विविध स्तरांवरील जबाबदाऱ्यांचे विभाजन
- शासन कृतीची गरज
- शिक्षणासाठी अर्थसाहाय्य : सिद्धान्त व प्रत्यक्ष व्यवहार
- अनुदान तत्त्वे

घटक ६ : शिक्षणाचे अर्थशास्त्र

- शिक्षण – एक गुंतवणूक
- शिक्षणाचा परिव्यय व शिक्षणावर होणारा खर्च
- शैक्षणिक परिव्यय प्रकार
- (१) प्रत्यक्ष परिव्यय
- (२) अप्रत्यक्ष परिव्यय
- (३) संधी परिव्यय
- (४) घटक परिव्यय
- परिव्यय ठरविण्याच्या पद्धती
- शिक्षणावरील खर्च व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था
- परिव्यय निर्धारित करणारे घटक – वर्गाचा आकार, अध्यापन भार, विविध स्तरांवरील पटनोंदणी, इत्यादी.

घटक ७ : वित्तीय व्यवस्थापन

- आर्थिक व खर्चाचे विश्लेषण
- अंदाजपत्रक व अंदाजपत्रकीय विश्लेषण
- विविध प्रकारची अंदाजपत्रके
- (१) रेषीय घटक अंदाजपत्रके
- (२) कार्याधिष्ठित अंदाजपत्रके
- (३) कार्यक्रम कृती व अंदाजपत्रकीय प्रणाली
- (४) शून्याधार अंदाजपत्रक

घटक ८ : शैक्षणिक नियोजनासाठी - सांख्यिकी

- पटनोंदणी व्याप्तीचे विश्लेषण
- गळती प्रमाणाचे विश्लेषण
- संपादन स्तराचे विश्लेषण
- शिक्षक - विद्यार्थी प्रमाण
- प्रक्षेपण तंत्रे
- शैक्षणिक विकासाचे दर्शक
- विषमतेचे मापन

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(इ) प्रौढ व निरंतर शिक्षण (Adult and Continuing Education)

(५) प्रौढ व निरंतर शिक्षणाचे अधिष्ठान (Foundations of Adult and Continuing Education)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) प्रौढ व निरंतर शिक्षणाचा अर्थ, व्याप्ती व काही ठळक वैशिष्ट्ये यांचे आकलन विद्यार्थ्यांना करून देणे.
- (२) प्रौढ व निरंतर शिक्षणाची गरज काय आहे याची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.
- (३) प्रौढ व निरंतर शिक्षणाचे स्वरूप समजून घेणे.
- (४) प्रौढ व निरंतर शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा मार्ग, उपाययोजना शोधणे.

घटक १ : निरंतर शिक्षणाचे स्वरूप आणि महत्त्व

- आजीवन शिक्षण व निरंतर शिक्षणाचे नियमन करणारी तत्त्वे, पॉवलो फ्रेअरीची शिक्षणविषयक संकल्पना.

घटक २ : समाजशास्त्राचा निरंतर शिक्षणाशी असलेला संबंध

- निरंतर शिक्षणाचा पाया - भारतीय समाजरचना व सामाजिक संस्था, सामाजिक गतिमानता व शिक्षण.

घटक ३ : प्रौढ अध्ययनार्थींची मानसशास्त्रीय गुणवैशिष्ट्ये

- निरंतर शिक्षणाचे वेगवेगळे अध्ययन प्रसंग - निरंतर शिक्षणातील अध्ययन - अध्यापन तंत्रे.

घटक ४ : निरंतर शिक्षणातील प्रौढाध्यापनाची अंगे

- प्रौढ अध्ययनार्थींसाठी अध्ययनाचे वातावरण - प्रौढांना शिकण्यास मदत करण्याची कला - अध्ययन सिद्धांत, कार्यक्रमाचे नियोजन.

घटक ५ : निरंतर शिक्षणातील संज्ञापन

- संज्ञापन माध्यमे व प्रौढांचे अध्ययन - निरंतर शिक्षणाचे माध्यम संघटन - नवीन माध्यमे व त्यांची प्रौढ शिक्षणातील भूमिका - जनसंपर्क माध्यमांची निरंतर शिक्षणातील भूमिका.

घटक ६ : निरंतर शिक्षणाचे प्रशासन व व्यवस्थापन

- निर्णय क्षमता - नियोजन, अंमलबजावणी, देखरेख, मूल्यमापन - प्रत्याभरण, अंदाजपत्रक व आर्थिक नियंत्रण - निरंतर शिक्षणासाठी प्रणाली मार्ग.

प्रमुख विशेष अभ्यासक्रम (वैकल्पिक)

(ई) प्रौढ व निरंतर शिक्षण (Adult and Continuing Education)

(६) अनौपचारिक शिक्षण (Non-formal Education)

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- (१) अनौपचारिक शिक्षणाचा अर्थ, व्याप्ती व ठळक वैशिष्ट्ये समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- (२) अनौपचारिक शिक्षणाची गरज काय आहे याची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.
- (३) भारताच्या संदर्भात अनौपचारिक शिक्षणाच्या मागणीचे स्वरूप समजावून घेणे.
- (४) अनौपचारिक शिक्षणाच्या विविध उपाययोजनांबाबत माहिती करून घेणे.

घटक १ : विविध संबोध व त्यांतील फरक

- अनौपचारिक शिक्षण - सहज शिक्षण - समाज शिक्षण - मूलोद्योगी शिक्षण - निरंतर शिक्षण, विस्तार शिक्षण - दूरशिक्षण - श्रमिकांचे शिक्षण, मुक्त शाळा, मुक्त विद्यापीठ.

घटक २ : काही विचारवंतांचे अनौपचारिक शिक्षणासाठी योगदान

- महात्मा गांधी
- रवींद्रनाथ टागोर
- जे. पी. नाईक
- पॉवलो फ्रेअरी
- इव्हान इलिच

घटक ३ : अनौपचारिक शिक्षणातील काही प्रयोग

- (पुढील देशांतील) फिलीपाईन्स, थायलंड, टांझानिया व इंडोनेशिया

घटक ४ : भारतातील साक्षरता व प्राथमिक शिक्षण यांमधील समस्या

- साक्षरता व अनौपचारिक शिक्षणाची भारतातील सद्यःस्थिती
- भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती – गळती, अपव्यय व स्थगिती – सर्वांसाठी शिक्षण – बालकामगार मुलामुलींचे शिक्षण

घटक ५ : शासकीय व अशासकीय संस्थांची अनौपचारिक शिक्षणाबाबत भूमिका

- संघटन, प्रशिक्षण, साहित्य निर्मिती यांबाबत साधन साहाय्य.
- स्वयंसेवी संस्था – संशोधन संस्था, व्यावसायिक संस्था – विद्यापीठे व महाविद्यालये, केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था.

घटक ६ : अनौपचारिक शिक्षणाचे अध्ययन, अध्यापन व मूल्यमापन तंत्रे

- वंचित व्यक्तींची गुणवैशिष्ट्ये – त्यांच्या अध्ययन पद्धती – अध्ययन – अध्यापन सिद्धांत व पद्धती – विद्यार्थी व कार्यक्रम यांचे मूल्यमापन – सामाजिक बदलाची दशके.

घटक ७ : अनौपचारिक शिक्षणाचे अर्थशास्त्र

- अनौपचारिक शिक्षणाचा सामाजिक – आर्थिक संदर्भ – स्रोत साधने – आर्थिक, मानवीय – पंचवार्षिक योजनांमधील तरतुदी, परिचय व फायदा ह्यांचे पृथक्करण.

विभाग – ३ : दुय्यम विशेष अभ्यासक्रम वैकल्पिक (१) विज्ञान शिक्षण

घटक १ : विज्ञानाचे स्वरूप आणि प्रारूप

- विज्ञानाचे स्वरूप
- विज्ञानाचे तत्त्वज्ञान
- विज्ञानाचे प्रारूप आणि तर्कशास्त्र
- वैज्ञानिक विचाराची दिशा बदलणारे (महत्त्वाचे) विज्ञानातील प्रमुख लँडमार्क्स
- विज्ञान अभ्यासक्रम विकसनात आणि अध्यापनातील विज्ञानाच्या स्वरूप आणि प्रारूपाचे (महत्त्व/परिणाम/उपयोजन)

घटक २ : सामान्य विज्ञानाचे अध्यापन आणि विविध उपशाखांची वैशिष्ट्ये

- विज्ञान अध्यापनात झालेल्या बदलांचा आढावा
- पारंपरिक विज्ञान शाखा, आधुनिक विज्ञान शाखा व उदयोन्मुख विज्ञानशाखा ह्यांचे स्वरूप आणि प्रारूप
- पारंपरिक विज्ञान शाखांच्या अध्यापन पद्धती : रसायन, जीव, भौतिक.
- (एकात्मिक विज्ञान शाखा) सामान्य विज्ञानाच्या अध्यापन पद्धती.
- सामान्य विज्ञानातील जीव, रसायन, भौतिक आशयासाठी अध्यापन करताना प्रत्येक ज्ञानशाखेची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन योजावयाच्या अध्यापन पद्धती.

- आधुनिक व उदयोन्मुख विज्ञानशाखांच्या अध्यापनासाठी मार्गदर्शक सूत्रे / तत्त्वे.

घटक ३ : विविध स्तरांवरील आणि विविध गटांसाठी विज्ञानाचे अध्यापन

- स्तर म्हणजे काय? विविध प्रकारचे स्तर पारंपरिक (इयत्तानुसार) स्तर
- अध्यापनाच्या पद्धतीमध्ये होणारे (आवश्यक) बदल
- स्तराप्रमाणे बदलत्या प्रत्याभरणाचे रूप
- मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोजनात्मक विचार (स्वयंपूर्णतेकडे वाटचाल)
- गटांप्रमाणे बदलणारे अध्यापन

घटक ४ : शास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या रुजवणुकीसाठी अध्यापन

- वैज्ञानिक दृष्टिकोन व्याख्या, अर्थ, व्याप्ती
- वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा इतिहास व विकास
- विज्ञान साक्षरता व वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांतील फरक व परस्परपूरकता
- अंधश्रद्धा – अर्थ
- वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची स्वास्थ्य, आरोग्य व विकासासाठी आवश्यकता
- कौटुंबिक संस्कार व त्यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या रुजवणुकीवर प्रभाव
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याच्या पद्धती
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवण्यातली विज्ञानशिक्षकाची भूमिका

घटक ५ : विज्ञानातील संप्रेषण लेखक

- विज्ञान संप्रेषण – व्याख्या, व्याप्ती
- विज्ञानाच्या संप्रेषणाची आवश्यकता
- विज्ञानाचे संप्रेषण कोणासाठी
- विज्ञानाच्या कमकुवत संप्रेषणाचे दुष्परिणाम सुसंप्रेषणातील अडथळे
- विज्ञानाची भाषा व तिचे वेगळेपण – शिक्षक भूमिका
- विज्ञानाच्या संप्रेषणाचे मार्ग

घटक ६ : विज्ञानाचा अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तके आणि अध्ययन साहित्य

- विज्ञान अभ्यासक्रमाची सैद्धांतिक भूमिका
- विज्ञान अभ्यासक्रम रचनेचे प्रकार
- अध्यापन साहित्य
- अध्यापन साहित्य निर्मिती
- अध्यापन साहित्य वर्गीकरण

- विज्ञान पाठ्यपुस्तकाचे निकष
- विज्ञान पाठ्यपुस्तकाची ठळक वैशिष्ट्ये
- विज्ञान विषयासाठी अध्ययन साहित्याची गरज व महत्त्व
- विज्ञान विषयाच्या अध्ययन साहित्याचा वापर करताना घ्यावयाची काळजी.

घटक ७ : प्रात्यक्षिके – प्रयोगशाळेतील अनुभवाचे अध्यापन

- प्रयोग कार्याचे विज्ञानातील स्थान व महत्त्व / परस्परसंबंध
- प्रात्यक्षिकातून अपेक्षित असणाऱ्या क्षमता / कौशल्ये
- सैद्धांतिक भाग व प्रात्यक्षिक कार्ये ह्यांच्यातील परस्परसंबंध फूसकता
- विज्ञान शाखेनुरूप असणारी प्रात्यक्षिकांची वैशिष्ट्ये
- प्रात्यक्षिक कार्याची निवड – निकष (वैचारिक अधिष्ठान)
- प्रात्यक्षिक कार्याचे नियोजन व पूर्वतयारी आयोजन, तत्त्वे
- प्रात्यक्षिक कार्यवाही सुरु असताना करावयाची देखरेख व मार्गदर्शन
- (प्रात्यक्षिक वही) प्रयोगवही – लेखन – मुद्दे – भर कोणत्या गोष्टींवर द्यावा.
- प्रात्यक्षिक कार्यवाहीची सद्यःस्थिती – कमतरता त्रुटी व त्या दूर करण्याचे उपाय – आदर्श प्रात्यक्षिक कार्यवाही गुणवैशिष्ट्ये
- परिसरातील उपलब्ध बाबींचा विज्ञानाच्या प्रात्यक्षिक कार्यासाठी करता येऊ शकणारा सर्जनशील वापर (संकल्पना उदाहरणे)

घटक ८ : विज्ञान शिक्षण व आशययुक्त अध्यापन

- प्रस्तावना
- आशययुक्त अध्यापन पद्धती : संकल्पना
- विज्ञान विषयाची संरचना
- विज्ञान पाठ्यक्रम विश्लेषण
- विज्ञान पाठ्यपुस्तक विश्लेषण
- विज्ञान आशय विश्लेषण
- आशययुक्त अध्यापन पद्धतीचे मूल्यमापन
- विज्ञान विषयाच्या आशयानुरूप अध्ययन पद्धती, तंत्रे व ज्ञानाची प्रतिरूपणे
- विज्ञान शिक्षणाचा आशययुक्त अध्यापन पद्धतीने विचार केल्याने होणारा फायदा

घटक ९ : विज्ञान शिक्षणातील संशोधने

- काळानुसार विज्ञान शिक्षण संशोधनात झालेले बदल – आढावा
- विज्ञान शिक्षणातील संशोधनाची सध्याची विविध क्षेत्रे
- विज्ञान शिक्षणाचे बदलते तत्त्वज्ञान व त्याचा विज्ञान शिक्षण संशोधनावरील परिणाम
- Cross cultural, longitudinal, cross sectional Research on various areas on various topics.
- विज्ञान शिक्षण प्रकल्प

- विज्ञान शिक्षणासाठी उपयुक्त अध्यापन पद्धती
- विद्यार्थ्यांना विज्ञान शिकताना येणाऱ्या अडचणी
- विज्ञान अध्यापनाबाबत शिक्षकांनी केलेली कृतिसंशोधने
- विज्ञान शिक्षणाशी संबंधित विविध क्षेत्रातील नवोपक्रम – शैक्षणिक साहित्य, पद्धती, पदवी प्रशिक्षण इ.
- विज्ञान शिक्षकांसाठी संशोधन कार्य करणाऱ्या मान्यवर संस्था

घटक १० : विज्ञान शिक्षण – मूल्यमापन

- विज्ञान विषयाच्या मूल्यमापनाची विविध मार्गदर्शक तत्त्वे
- विज्ञानाची मूल्यमापन तंत्रे व क्षेत्रे
- विज्ञान अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तकाचे मूल्यमापन – आशय विश्लेषण
- विज्ञान विद्यार्थ्यांच्या कार्यमानाचे मूल्यमापन
- विज्ञान शिक्षकांच्या कार्यमानाचे मूल्यमापन
- विज्ञान मूल्यमापनातील नैतिक प्रश्न
- अभ्यासक्रम आणि मूल्यनिर्धारण तंत्रातील संबंध
- विज्ञानाशी संबंधित बहिःस्थ परीक्षा व योजना
- वैज्ञानिक प्रोत्साहन योजना
- दुय्यम विशेष अभ्यासक्रम – वैकल्पिक

(२) भाषा शिक्षण

घटक १ : भाषा स्वरूप आणि संरचना

- भाषा स्वरूप
- भाषेची संरचना

घटक २ : भाषा आणि भाषेचा सामाजिक संदर्भ

- भाषिक समाज
- भाषा आणि भाषेचा वापर

घटक ३ : भाषा ग्रहण आणि भाषा संपादन

- प्रथम भाषा ग्रहण व द्वितीय भाषा संपादन
- भाषेचे औपचारिक अध्ययन व अध्यापन
- प्रथम भाषा आणि द्वितीय भाषा गरजा, हेतू, सांस्कृतिक स्तर भेद व दृष्टिकोन
- भाषांची सरमिसळ आणि भाषांतरण

घटक ४ : भाषा आणि भाषा शिक्षण

- प्रथम भाषा आणि शिक्षणाचे माध्यम
- अध्यापनलक्ष्यी व्याकरण
- कोश वाङ्मय
- लेखन पद्धती
- भाषा शिक्षण आणि शिक्षणातील भाषेचा वापर

- विविध भाषांचा शिक्षणातील वापर
- भाषा तंत्रज्ञान
- भाषा शिक्षणातील ललित साहित्याचा वापर

घटक ५ : संप्रेषण कौशल्याचे अध्यापन व भाषेच्या सर्जनशील वापरासाठी अध्यापन

- संप्रेषण स्वरूप, प्रकार
- पायाभूत संप्रेषण कौशल्ये – श्रवण, भाषण
- श्रवण – भाषण कौशल्याचे अध्यापन
- उच्चस्तरीय संप्रेषण कौशल्ये – वाचन, लेखन
- वाचन – लेखन कौशल्याचे अध्यापन
- सर्जनशीलता व भाषिक सर्जनशीलता
- भाषिक सर्जनशीलतेचे विविध पैलू
- सर्जनशीलतेचा विकास व अध्यापन

घटक ६ : भाषा अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम आणि पाठ्यपुस्तके

- भाषा अध्यापनाची सैद्धांतिक भूमिका
- अभ्यासक्रम निर्मिती
- अध्यापन साहित्याची निर्मिती
- भाषिक कृती

घटक ७ : साहित्याचे अध्यापन

- ललित साहित्य संकल्पना आणि प्रकार
- कवितेचे अध्यापन
- कथात्मक साहित्याचे अध्यापन – कादंबरी, लघुकथा
- नाट्य वाङ्मयाचे अध्यापन
- कथेत्तर गद्य प्रकारांचे अध्यापन – निबंध, प्रवासवर्णन चरित्र, आत्मचरित्र, व्यक्तिरेखा इ.
- ललित साहित्याच्या समीक्षा पद्धती, समीक्षेसाठी अध्यापन
- भाषा विषयाच्या दृष्टीने वेच्यांचे अध्यापन

घटक ८ : भाषा शिक्षण व आशययुक्त अध्यापन

- आशययुक्त अध्यापन पद्धतीची संकल्पना
- भाषा विषयाची संरचना – ज्ञाननिर्मितीचे मार्ग
- प्रथम भाषा व द्वितीय भाषा म्हणून अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके इ. अभ्यास
- भाषा विषयासाठी अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण
- भाषा विषयाच्या आशयानुरूप अध्यापन पद्धती, तंत्रे व ज्ञानाची प्रतिरूपणे

घटक ९ : भाषा शिक्षण : परीक्षण व मूल्यमापन

- भाषा विषयाच्या मूल्यमापनाची मार्गदर्शक तत्त्वे
- भाषा विषयाच्या मूल्यमापनाच्या विशेष पद्धती व तंत्रे
- विद्यार्थ्यांचे भाषा विषयासाठी परीक्षण व मूल्यमापन शैक्षणिक स्तरानुरूप, पातळीनुसार, आशयानुरूप
- भाषा शिक्षकाचे मूल्यमापन
- भाषा विषयाच्या अभ्यासक्रमाचे व शैक्षणिक साहित्याचे मूल्यमापन

घटक १० : भाषा शिक्षणातील संशोधन व नवोपक्रम

- भाषा शिक्षणातील संशोधन स्वरूप व तंत्रे
- भाषा शिक्षणातील समस्या, भाषा शिक्षणातील संशोधन प्रवाह व विविध क्षेत्रे
- भाषा शिक्षण संशोधन निष्कर्षांचे भाषा अध्यापनातील महत्त्व.
- भाषा शिक्षणाशी संबंधित विविध क्षेत्रातील नवोपक्रम जसे शैक्षणिक साहित्य, शैक्षणिक पद्धती, शैक्षणिक कृती, भाषिक तूट भरून काढण्यासाठी प्रयत्न, भाषेतून मूल्य शिक्षण व्याकरण शिक्षण इ.

३.२ अध्ययनपद्धती

पारंपरिक विद्यापीठांपेक्षा मुक्त विद्यापीठातील शिक्षणक्रमाची अध्ययन पद्धती वेगळी आहे. ही पद्धती दूरशिक्षण संकल्पनेवर आधारित आहे. स्वयं-अध्ययन करण्यासाठी उपयोगी पडतील अशी स्वयं-अध्यापनाधिष्ठित पाठ्यपुस्तके विद्यापीठाने विकसित केलेली आहेत. दूरशिक्षणाद्वारे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची भूमिका पारंपरिक विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळी असते.

विद्यार्थी भूमिका : दूरशिक्षणाच्या संकल्पनेनुसार विद्यार्थी स्वतःच पुढाकार व जबाबदारी घेऊन अभ्यास करतो. स्वयं-अध्यापन पुस्तिकेचे बारकाईने वाचन करतो. अभ्यास करत असताना विद्यार्थ्याला अडचणी येऊ शकतात. आपल्या अडचणीची नोंद विद्यार्थ्याने दिलेल्या पुस्तिकेत करावयाची असते. नोंदी करता याव्यात म्हणून पुस्तिकेत मोठे समास सोडलेले आहेत. अभ्यासकेंद्रावर होणाऱ्या संपर्कसत्रांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अडचणी सोडविल्या जातात. अभ्यासकेंद्रावरील प्राध्यापकांची भूमिका व्याख्यात्याची नसून संमंत्रक मार्गदर्शकाची असते. विद्यार्थ्यांना आलेल्या अडचणींचे निराकरण करणे हा त्याचा गाभा असतो.

स्वयं-अध्यापन पुस्तिकांबरोबरच प्रत्येक विद्यार्थ्यांस स्वाध्याय पुस्तिका दिल्या जातात. दीर्घ स्वाध्यायाचा विषय अभ्यासकेंद्राकडून विद्यार्थ्यांस दिला जातो. विद्यार्थ्याने त्याची तयारी करून दीर्घ स्वाध्याय सादर करावयाचे असतात.

एम.एड. शिक्षणक्रमाचा एक भाग म्हणून विद्यार्थ्यांस शोधनिबंध म्हणजेच संशोधन कार्य पूर्ण करावयाचे असते. संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी ५/६ विद्यार्थ्यांकरता एक याप्रमाणे संशोधन मार्गदर्शक असतात. मार्गदर्शक संशोधन काम पूर्ण करण्यासाठी प्रेरणा व पुरेसे मार्गदर्शन करतात. एम.एड. शिक्षणक्रमाचा एक भाग म्हणून विद्यार्थ्यांला अध्यापनविषयक क्षेत्रीय कार्य आणि वैकल्पिक विषय प्रात्यक्षिक पूर्ण करावे लागते. अध्यापनविषयक क्षेत्रीय कार्य बी.एड. महाविद्यालयात शिक्षक-प्रशिक्षकाच्या मार्गदर्शानुसार पूर्ण करावे अशी अपेक्षा आहे. हे कार्य सुलभतेने करण्यासाठी विद्यापीठाकडून विद्यार्थ्यांला मार्गदर्शिका देण्यात येतील.

४. प्रवेश-प्रक्रिया

४.१ प्रवेश-पात्रता

- (१) शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेतील (बी.एड.) पदवी किमान ५० टक्के गुणांसह किंवा बी.ए. बी.एड.(एकात्मिक), बी.एस्सी. बी.एड. (एकात्मिक) किमान ५० टक्के गुणांसह उत्तीर्ण.